

ІСТОРИКО-МИСТЕЦЬКІ ПАМ'ЯТКИ

Маргарита Тихонова

Хрести наперсні чотирикінцеві з криноподібним завершенням ramen з колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького

Margarita Tyhonova

Crosses pectoral four-point with lily endings of crossbar half beams from the collection of Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. Yavornitsky

In the article pectoral four-point crosses with lily («blossoming») endings of crossbar half beams from the collection of Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. Yavornitsky have been considered; the form, three iconographic types, image symbolism have been described; attribution of these crosses has been carried out.

Keywords: pectoral cross, stamp, relief, iconography, plot, dating, place of making

Розглянуті хрести наперсні 4-кінцеві з криноподібним завершенням ramen з колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького, описані форма, три іконографічні типи, символіка зображень, проведена атрибуція цих хрестів.

Ключові слова: хрест наперсний, клеймо, рельєф, іконографія, сюжет, датування, місце виготовлення

За останні роки в Україні збільшився інтерес до предметів особистого благочестя, до яких належать, зокрема, хрести натільні і наперсні. Такий інтерес зумовив підйом вивчення і оприлюднення музейних і деяких приватних колекцій дрібної мідної пластики, у тому числі й збірок хрестів. Введення у науковий обіг 4-кінцевих наперсних хрестів з колек-

ції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (далі – ДНІМ) і становить актуальність цієї статті.

Під час роботи над каталогом нагрудних хрестів з культової колекції ДНІМ була прийнята така типологія: енкалпіони, наперсні і натільні. Серед наперсних хрестів, переважну більшість яких складають так звані старовірські, вирізняється невелика група (6 одиниць) 4-кінцевих хрестів з криноподібним завершенням рамен. Саме такі хрести розглянуті у цій розвідці, мета якої – встановлення часу і можливого місця їх виготовлення.

Окремих досліджень цього типу хрестів немає, в статтях і каталогах вони зустрічаються серед інших взірців дрібної мідної пластики. Один з таких хрестів опублікований в «Описі Тверського музею» Жизневського А. К. за № 289¹, де ретельно описані сюжетні зображення на лицевому боці хреста, але відсутні будь-які вказівки на місце виготовлення і датування. Така сама історія повторюється в Каталозі зібрання графа Уварова, де опубліковані шість хрестів цього типу (№ 60 – 65)². Щоправда, у своїй книзі «Образ Креста»³ Ю. Федоров датує один з цих хрестів XVII ст., посилаючись на аналог у збірнику Н. Леопардова⁴.

За радянських часів культовому мистецтву уваги приділялося мало, музейні каталоги здебільшого включали давні предмети XII–XVII або XVIII ст. Наприклад, у каталог Загорського державного історико-художнього музею-заповідника⁵, присвяченого творам дрібної пластики XIII–XVII ст., включені камеї, змійовики, хрести-мощовики на зразок енкалпіонів, різні іконки, хрести наперсні, напрестольні, моленні. Але попри все розмаїття розглянутих предметів, наперсних хрестів такого типу тут немає.

Починаючи з 90-х років XX ст. зростає інтерес до мідної пластики, з'являються збірники статей, присвячених як мідному литву⁶, так і ставрографії⁷. Одна з перших праць нашого часу, де був опублікований наперсний хрест «Розп'яття з пристоячими. Трійця Старозаповітна. Кидання жереба про ризи Христові» – «Тисячоліття хреста» (№ 2-13). Цей хрест був авторами датований XVII ст. з посиланням на М. В. Покровського⁸. Крім того, було опубліковано декілька музейних каталогів мідної пластики, де можна знайти наперсні хрести цього типу з датуванням і місцем створення. Так, в угорському каталозі металевих ікон музею Андрія Рубльова⁹, наведений 4-кінцевий хрест з криноподібним за-

вершенням рамен, вкритий зеленою емаллю (№ 182), виготовлений в Московському регіоні наприкінці XVIII ст. У каталозі мідного литва білоруського Національного художнього музею¹⁰ опубліковані три хрести цього типу. Два датовані кінцем XVIII ст., місцем виготовлення вказана Нижегородська губернія (№ 10-11), третій – XIX ст. без інформації про місце створення (№ 12). Такі самі шість хрестів ретельно описані в каталозі православних хрестів із зібрання Російського етнографічного музею¹¹. Всі вони датовані XVII–XVIII ст. і визначені як вироби Московської школи (№ 256 – 261). Як показав цей невеликий аналіз літератури, в Україні ще не видано жодного каталогу з хрестології, тому для атрибуції наших хрестів ми були вимушені спиратися на праці російських та білоруських колег і працю Перетца¹².

Таким чином, розглянута література дає певну допомогу в атрибуції хрестів з колекції ДНІМ. Але залишаються деякі запитання. Місце виготовлення – «Московська школа», – вважається як Московський регіон чи як школа лиття хрестів такого типу, що згодом стали відливатися у майстернях різних регіонів? Я схильюся до останнього варіанту. Тоді можна погодитися і з Нижегородською губернією, як одним із місць виготовлення цих хрестів.

Наперсні 4-кінцеві хрести з криноподібним завершенням рамен виникають у XVII ст. як відгук на новий стиль бароко, що панує в мистецтві того часу. Завдяки своїй певній стриманості, на відміну від інших наперсних хрестів цього стилю, такі хрести були прийняті старовірами, в чиїх мідницях зосередилось мідне ливарництво у XVIII ст., їх продовжували виготовляти і в XIX ст. і визначали як «хрести доби Великого Московського Собору»¹³. Таке визначення дає нам нижню грань появи наперсних хрестів з криноподібним завершенням рамен – 1666–1667 рр., оскільки саме в цей час відбувся Великий Московський Собор.

Далі розглянемо форму, іконографію і символіку зображень даних наперсних хрестів. Всі вони 4-кінцеві, з півбалками, розташованими під прямим кутом; рамена мають криноподібне завершення, верхній кінець подібний до вазону з розширеними вінчиками, нижній – закінчується трикутником, що вище переходить у вазон, подібний до верхнього; трапецієподібне або прямокутне оглав'є з'єднане з верхнім кінцем перемичкою з рельєфною імітацією конструктивних елементів енколпіїнів (шарнірного з'єднання). Зображення всі, як правило, зроблені у

високому рельєфі і мають таку композиційну побудову: у центральній частині – Розп'яття; на кінцях рамен – парні постаті пристоячих: ліворуч – Богородиця і Марія Магдалина, праворуч – апостол Іоанн і сотник Лонгин; на вертикальній балці, під руками Ісуса Христа – дві Єрусалимські вежі; у верхньому клеймі розташована Старозаповітна Трійця, а у нижньому – троє воїнів, що розділяють ризи Христові. Дві «трійці» у верхній і нижній частині хреста є даниною стилю бароко з його «симетричною асиметрією».

Така композиція найчастіше зустрічається в цих хрестах. Зображення Старозаповітної Трійці на верхньому кінці хреста дуже поширене, воно символізує єдину Небесну Церкву, яка здійснює вічну євхаристію. Тому, як в храмі ікона Святої Трійці увінчує іконостас і являє приклад літургійного створення Тіла Христового, так і в наперсному хресті, маючи таке саме символічне навантаження, вона розміщується вгорі¹⁴. Зображення сюжету «Розподілу ризи Христової» входить до композиції Розп'яття з VI ст.¹⁵, як ілюстрація Євангелія від Іоанна: «Воины же, когда распяли Иисуса, взяли одежды Его и разделили на четыре части, каждому воину по части, и хитон; хитон же был не сшитый, а весь тканый сверху. Итак сказали друг другу: не станем раздирать его, а бросим о нем жребий, чей будет, – да сбудется реченое в Писании: «разделили ризы Мои между собою и об одежде Моей бросали жребий»¹⁶. Хоча в Євангелії вказані чотири воїни, в іконографії цього сюжету зображують тільки трьох і не розподіл одягу, а метання жеребу щодо хітону. Цей неділимий хитон символізує єдність Церкви. Таким чином, зображення Святої Трійці вгорі та сюжету «Розподілу ризи Христової» трійцею нечестивих внизу є символом єдиної, неділимної Церкви.

Існує ще один ізвод такого типу хрестів: у нижньому клеймі зображені святий Микита, який б'є біса, і святий Миколай Чудотворець. В цьому ізводі на вертикальній балці, внизу, обабіч ніг Христа з'являються зображені на повний зріст постаті святих Пімена з Євангелієм у руках і Міни, який тримає хрест; на вертикальній балці під руками Христа – зображення однобанних храмів, у верхніх кутах нижнього клейма розташовані кола з 4-кінцевими рівнораменними хрестами в центрі. Хрести такого ізводу зустрічаються не так часто, як попередні, хоча зображення святих Миколая Чудотворця і Микити-бісогона достатньо поширене на різних видах хрестів, починаючи з енкалпівнів. Взагалі, зображення

Миколая Чудотворця було у кожному православному домі, кожній хаті, до нього найчастіше зверталися з молитвою «О заступлении от всяческих бед и несчастий», його вважали захисником у дорозі, помічником рибалок і заступником від різних негараздів. У зображенні святого Микити у мідному литві і, зокрема хрестах, знайшов відображення тільки один сюжет з апокрифу: «... просте же блаженный руку свою, ят (узьяв) дьявола и поверже под собою и наступи на шею его и задави... И снем оковы яже бяху (що були) на ногу его и бяше дьявола оковами...»¹⁷. Молитва до святого, його зображення на тілі або в хаті давало людині впевненість у покровительстві святого мученика Микити, захисті від бісівських капостей і життєвих проблем.

Іконали в нижньому клеймі зображують святих Сергія і Никона Радонезьких, тоді на вертикальній балці відсутні вежі Єрусалима, а над руками Ісуса Христа зображені два ангели, що стрімко злітають з неба. Преподобні Сергій і Никон Радонезькі чудотворці, подвижники землі Руської. Преподобний Сергій – засновник Троїце-Сергієвої лаври і фундатор руху пустельників; ще під час свого життя творив дива і отримував одкровення. Преподобний Никон був найближчим учнем і спадкоємцем Сергія Радонезького. Під час ігуменства Никона 5 червня 1422 р. при будівництві нового храму в ім'я Живоначальної Трійці були отримані нетлінні моші преподобного Сергія Радонезького. В середині XVII ст. було усвідомлено значення преподобного Сергія як захисника вітчизни і «избранного» воєводи. У той самий час був виданий «Канон молебен сятим преподобным старцам игумену Сергию и его ученику Никону, чудотворцам». Можливо, з цього часу поширюються парні ікони преподобних Сергія і Никона Радонезьких. Зображують їх в чернечому облаченні, Никона іноді і в клобуці, як на нижньому клеймі хрестів. Хрести з таким ізводом зустрічаються доволі рідко. Принаймні, один є в нашій колекції, а його аналог я знайшла тільки в публікації священника Воробйова¹⁸.

Тепер розглянемо хрести з колекції ДНІМ ім. Д. Яворницького. Як було зазначено раніше, найбільш всього є хрестів з сюжетом «Розподілу ризи Христової», в нашій колекції таких хрестів чотири (інв. № К-560, К-1551, К-1552, К-2473). Час, місце надходження і місце знахідки відомі тільки для хреста К-560. Він надійшов у 1912 р. від мешканки Катеринослава Метельської А. П., був знайдений на лівому березі Дніпра, біля містечка Переволочного, місця переправи через Дніпро за часів існуван-

ня Запорозької Січі¹⁹. Про інші хрести можна сказати, що вони надійшли до музею у період 1905–1940 рр.

На перший погляд, ці чотири хрести дуже схожі, але насправді це стосується тільки хрестів з інв. № К-560 і К-2473. Вони однакових розмірів (8,8 x 8,0 x 0,35 см.), мають однакові пропорції, однаково трактовані всі постаті, написи, навіть однакова втрата верхнього кінця вертикальної балки. Різняться вони тільки металом: К-560 зроблений з мідного сплаву червоного кольору, а К-2473 – з бронзи. Тому на фото зображений тільки один хрест – К-560 (іл. 1). Іконографія описана вище, на лицевому боці такі рельєфні написи: обабіч німба Ісуса Христа – ЦРЬ СВЫ (під титлами), над пристоячими, ліворуч – МРИА МРΘУ, праворуч – ИВАНЪ ЛОГИН, обабіч голови Адама, що знаходиться під ногами Ісуса Христа – НИ КА, у обрамленні нижнього клейма – РАЗДЕЛИША РИЗЫ МОΙΑ С...

Наступний хрест К-1551 (іл. 2) має значні відмінності: витончена фігура Ісуса Христа, під раменами Розп'яття розташовані сонце і місяць, у підніжжі Розп'яття натуралістично зображена печера з головою Адама, написи: на верхньому кінці, над клеймом, – СТАЯ ТРОЦА під титлом, над раменами внутрішнього хреста – ЦРЬ СВЫ (під титлами), на горизонтальній балці внутрішнього хреста – ІС ХС під титлами (літе-

Іл. 1. Хрест наперсний, 4-кінцевий з криноподібним завершенням рамен з сюжетом «Розподіл риз Христових» у нижньому клеймі. Московський регіон, XVII ст. Мідний сплав, лиття (інв. № К-560)

Наступний хрест К-1551 (іл. 2) має значні відмінності: витончена фігура Ісуса Христа, під раменами Розп'яття розташовані сонце і місяць, у підніжжі Розп'яття натуралістично зображена печера з головою Адама, написи: на верхньому кінці, над клеймом, – СТАЯ ТРОЦА під титлом, над раменами внутрішнього хреста – ЦРЬ СВЫ (під титлами), на горизонтальній балці внутрішнього хреста – ІС ХС під титлами (літе-

Іл. 2. Хрест наперсний, 4-кінцевий з криноподібним завершенням ramen з сюжетом «Розподіл риз Христових» у нижньому клеймі. Кін. XVII – поч. XVIII ст. Мідний сплав, лиття. (інв. № К-1551)

ри заглиблені), над Голгофою – МЛ РБ (літери заглиблені), над пристоячими, ліворуч – МР МРΘУ, праворуч – ИВАНЪ ЛОГИН, над нижнім клеймом – РАЗДЕЛИША РИЗЫ МОЯ. Хрест має розміри: 12,6 x 8,4 x 0,3 см, зроблений з мідного сплаву жовтого кольору і оздоблений зеленою, блакитною, синьою і білою з синіми цятками емаллю. Даний хрест повний, він має трапецієподібне оглав'є ($h=1,2$, $a_{\max}=1,3$ см.) з зображенням Спаса Нерукотворного, на звороті оглав'я знаходиться цільнолите вушко для шнурка. Аналог цьому хресту був знайдений у білоруському каталозі за № 12²⁰.

Хрест К-1552 (іл. 3) аналогічний до К-560 і К-2473, він трохи менший розмірами (12,2 x 7,6 x 0,3 см.), дещо відрізняється рельєфними написами: на верхньому кінці, над клеймом, – СТАЯ ТРОЦА, під верхнім клеймом – ГДЬ ХСЪ (під титлами), над раменами внутрішнього

Іл. 3. Хрести наперсні, 4-кінцеві з криноподібним завершенням рамен з сюжетом «Розподіл риз Христових» у нижньому клеймі. «Московська школа», XVIII ст. Мідний сплав, лиття (інв. № К-1552)

хреста – ЦРЬ СВЫ (під титлами), над пристоячими, ліворуч, – МРИА МРӨУ, праворуч – ИВАНЪ ЛОГИН, по периметру нижнього клейма (нерозбірливо) – РАЗДЕЛИША РИЗЫ МОЯ... Тло вкрите синьою емаллю. Оглав'є квадратне (1 x 1 см), отвір для шнурка проходить у його товщі.

Перші два хрести К-560 і К-2473 (іл. 1-2) за аналізом металу (візуальним), технологічними особливостями, висотою рельєфу (високий рельєф з чіткими краями) і аналогам з наведених вище каталогів (див. примітки 3, 8, 11, 12) віднесені до XVII ст. і до Московського регіону. Хрест К-1551 (іл. 1-Б) відрізняється від попередніх як у художньому плані, так і жовтим кольором металу, що, за Перетцем, є датовуючою ознакою²¹. Він віднесений до рубежу XVII–XVIII ст., місце виготовлення не встановлено. Останній хрест з сюжетом «Розподілу ризи Христової» К-1552 (іл. 3), аналогічний першим двом, але відрізняється металом, розмитістю рельє-

Іл. 4. Хрест наперсний зі святыми Микитою-бісоном і Миколаєм Чудотворцем у нижньому клеймі. Московський регіон, XVIII ст. Мідний сплав, лиття (інв. № К-1550)

фу та наявністю на звороті обробки терпугом (така обробка з'являється не раніше початку XVIII ст.²²), тому він датований кінцем XVIII ст. і визначений як виріб «Московської школи».

Хрест зі зображенням у нижньому клеймі святих Микити, який б'є біса, і Миколая Чудотворця в колекції нашого музею один, К-1550 (іл. 4). Його аналоги є в «Описании Тверского музея» (№ 289), у каталогах музею ім. Андрія Рубльова (№ 182), Національного музею Білорусі (10) і Російського етнографічного музею (№ 26). Місце знахідки нашого хреста невідоме, час надходження до музею – 1905–1930-ті рр.

Іконографія цього хреста описана вище, рельєфні написи: на верхньому кінці над клеймом – СТАІА ТРОЩА (майже не прочитується), обабіч німба Ісуса Христа – ЦРЬ СВЫ (під титлами), над пристоячими, ліворуч – МРИА МРОХІ, праворуч – ИВАНЬ ЛОГИН, над посталями на вертикальній балці – ПИ МИН, над нижнім клеймом – СТЫНИКИТА СТЫНИКО. Оглав'є із зображенням Спаса Нерукотворного прямокутне (1,1 x 0,9 см), на звороті має цільнолите вушко для шнурка. Хрест К-1550 виготовлений з мідного сплаву жовтого кольору у високому рельєфі з чіткими краями, зворот по краях має сліди обробки терпугом. Розміри хреста становлять 11,9 x 7,6 x 0,3 см. Виходячи з технологічних особливостей та порівняння з аналогами, хрест К-1550 визначений як виготовлений у Московському регіоні і датова-

ний XVIII ст.

Останній наперсний 4-кінцевий хрест з криноподібним завершенням рамен з нашої колекції має у нижньому клеймі поясне зображення двох святих Сергія і Никона Радонезьких, К-453 (іл. 5). Як було зазначено вище, це найбільш рідкісний ізвод даних хрестів. Від попередніх хрестів він відрізняється більшим розміром, спрощеною композицією, великим трапецієподібним оглав'ям ($h=2,9$, $a_{\text{макс}}=1,9$ см.), у нижньому клеймі виокремленим трикутником з рослинним мотивом; Голгофа зображена дещо стилізована з печерою і головою Адама. На лицевому боці розташовані рельєфні написи: на верхньому кінці, над клеймом – СТАІА ТРОЦА, на верхній перекладині внутрішнього хреста, у два рядки – ЦРЬ СЛАВЫ / ІС ХС (під титлами), над кож-

ним ангелом – ГАНН, над пристоячими, ліворуч – МРИА МРΘУ, праворуч – ИВАНЪ ЛОГИН, над нижнім клеймом – СТЫСЕРГІЙ СТЫНИКО. Хрест був оздоблений зеленою емаллю. Зворот – без написів і зображень, на оглав'ї – накладне округле вушко; присутня обробка терпугом. Рельєф середній, розмитий, затертий, написи читаються погано, що вказує на виготовлення хреста не з матриці, а з відбитка оригінального хреста у глині чи землі. Хрест виготовлений з мідного сплаву світло-жовтого кольору, можливо, латуні. Розміри хреста: 13,4 x 8,0 x 0,3 см. Інформації про місце виготовлення хрестів такого ізводу я не знайшла, можливо, він також відноситься до «Московської школи». Щодо датування, то явне переливання хреста, світло-жовтий метал і сліди терпугу вказують на кін.

Іл. 5. Хрест наперсний зі святими Сергієм і Никонем Радонезькими у нижньому клеймі. Кін. XVIII–XIX ст. Мідний сплав, лиття (інв. № К-453)

XVIII–XIX ст.

Отже, проведений аналіз 4-кінцевих наперсних хрестів з криноподібним завершенням рамен з колекції ДНІМ дав змогу перекоонатися, що такі хрести, в основному, датуються XVII–XVIII, іноді XIX ст. і в більшості походять з Московського регіону.

- ¹ Жизневский А. К. Описание Тверского музея: Археологический отдел. – М.: Синодальная типография, 1888. – С. 94.
- ² Каталог собрания древностей Графа Алексея Сергеевича Уварова: Отд. VIII – XI. – М., 1908. – С. 176, 177.
- ³ Федоров Ю. Образ креста. История и символика православных нагрудных крестов. – СПб., 2000. – С. 51, 100.
- ⁴ Леопардов Н., Чернев Н. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве, в частных руках: Вып. 3-4. – Киев, 1891. – № 26.
- ⁵ Произведения мелкой пластики XIII-XVII вв. в собрании Загорского музея: Каталог. – Загорск, 1960. – 338 с.
- ⁶ Русское медное литье. Сборник статей. Вып. 1, 2. – М.: «Сол Систем», 1993.
- ⁷ Ставрографический сборник. Книги I-III / Сост., науч. ред. и вступит. ст. С. В. Гнутовой. – М.: Изд-во Московской Патриархии; Изд-во «Древлехранилище», 2001 – 2003 – 2005.
- ⁸ Станюкович А. К., Осипов И. Н., Соловьев Н. М. – Тысячелетие креста. – М.: Клуб «Раритет», 2003. – С. 20.
- ⁹ Gnutova S., Ruzsa Gy., Zotova E. Prayers Locked in Bronze. Russian Metal Icons. – Budapest, 2005. – С. 97.
- ¹⁰ Карпено Е. Медное художественное литье XII-XX вв. в собрании Национального художественного музея республики Беларусь. Каталог. – Минск, 2006. – С. 62.
- ¹¹ Русский православный крест в собрании Российского этнографического музея / Автор-составитель А. Б. Островский. Авторы: А. Б. Островский, Ю. А. Федоров. – СПб.: Издательство «Арт-Палас», 2007. – С. 110, 111, 261-263.
- ¹² Перетц В. Н. О некоторых основаниях для датировки древнерусского медного литья. – Ленинград: Издательство ГАИМК, 1933.
- ¹³ Воробьев М. Крест из бабушкиного сундука: Наперсные кресты. – С. 4. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.olevs.ru/novgorodskoe_litje/static/napersnye_kresty..
- ¹⁴ Федоров Ю. Образ креста... – С. 53.
- ¹⁵ Там само. – С. 50.
- ¹⁶ Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового завета. Каноничес-

- кие. – К.: Украинское библейское общество, 2012. – С. 126.
- ¹⁷ Гнущова С. В., Зотова Е. Я. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI – начала XX века из собрания Центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева. – М.: «Интербук-бизнес», 2000. – С. 8.
- ¹⁸ Воробьев М. Крест из бабушкиного сундука... – С. 4.
- ¹⁹ Кассовая книга ДИМ. – 1900-1924. – С. 106, № 721.
- ²⁰ Карпено Е. Медное художественное литье XII-XX вв... – С. 62.
- ²¹ Перетц В. Н. О некоторых основаниях... – С. 22.
- ²² Там само. – С. 50.
- ²³ Жизневский А. К. Описание Тверского музея... – С. 94;
Gnutova S., Ruzsa Gy., Zotova E. Prayers Locked in Bronze... – С. 97;
Карпено Е. Медное художественное литье XII-XX вв... – С. 62;
Русский православный крест в собрании Российского этнографического музея... – С. 262.